वर्षम् - ०१ अङ्कः - ०१ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०१९ ISSN-2350-0700

ज्यौतिषशास्त्रान्यग्रन्थानां सम्मते संस्काराणाम् आधुनिकयुगे महत्त्वम्

डॉ. रमेशचन्द्र बाबूलाल शुक्लः*

ज्योतिषां=सूर्यादिग्रहाणां बोधकं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रम्। सूर्यादिग्रहाणाम् एवं कालस्य बोधं यत् शास्त्रं कारयति तत् शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रं कथ्यते।[1] यथा स्मृत्यादिधर्मसूत्राणि वेदस्य व्याख्यारूपेण लभ्यन्ते तथैव ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य अङ्गरूपेण वर्तते। संस्काराणां संख्यानिर्धारणे स्मृतिकाराणां वैमत्यं दृश्यते। गौतमधर्मसूत्रस्य अष्टमाध्याये चतुर्दशसूत्रतः चतुर्विंशतिसूत्रपर्यन्तं चत्वारिंशतः संस्काराणां विवेचनं वर्तते।[2] आदौ तेषां संस्काराणां नामानि पश्चाद् आत्माया अष्टशीलगुणानां वर्णनम्-

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) जातकर्मसंस्कारः
(५) नामकरणसंस्कारः (६) अन्नप्राशनसंस्कारः (७) चौलसंस्कारः (८) उपनयनसंस्कारः।
चतुर्वेदव्रतः - (९) ऋग्वेदः (१०) यजुर्वेदः (११) सामवेदः
(१२) अथर्ववेदः (१३) स्नानम् (समावर्तनम्) (१४) विवाहः (१५) पञ्चमहायज्ञः- देवः
(१६) पितृयज्ञः (१७) मनुष्यः (१८) भूतयज्ञः (१९) ब्रह्मयज्ञः।
सप्तपाकयज्ञः - (२०) अष्टका (२१) पार्वणः (२२) पालीपाकः
(२३) श्राद्धः (२४) श्रावणी (२५) अग्रहायणी (२६) चैत्री
(२७) आश्वयुजी सप्तहविर्यज्ञः - (यस्मिन् होमः भवति सोमः नैव भवति) (२८) अग्न्याधानम्
(२९) अग्निहोत्रम् (३०) दर्शपूर्णमासः (३१) आग्रयणः (३२) चातुर्मास्यः
(३३) निरुपशुबन्धः (३४) सोत्रामणिः (३५) **सप्तसोमयज्ञः-** अग्निष्टोमः
(३६) अत्यग्निष्टोमः (३७) उक्थ्यः (३८) षोडशी (३९) वाजपेयः

(४०) अतिरात्रः (आप्तोर्यामः) एवं एते सप्तसोमयज्ञसंस्कारा एवं चत्वारिशंत् संस्काराः विवर्णिताः सन्ति।[3] धर्मशास्त्रेतिहासस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे श्लोके संखटीकायां मिताक्षराटीकायाञ्च

---

* सहायकाचार्यः, ज्यौतिषशास्त्रविभागः, श्री सोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्, गीरसोमनाथजनपदः

[1] भारतीयज्योतिषम् (नेमिचन्द्रशास्त्री) , पृ.१

[2] गौतमधर्मसूत्रम्, पृ.७९ तः ८१, १४ सूत्रतः २४ पर्यन्तम्।

[3] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१६६

सुबोधिनीगौतमस्य च संख्यां मन्यते।[४] तथैव वैखानसागमे अष्टादशसंस्काराणां वर्णनं प्राप्यते।[५] तथैव अङ्गिराऋषिणा संस्कारमयूखे, संस्कारप्रकाशे एवम् अन्यनिबन्धेषु पञ्चविंशतिसंस्काराः उपलभ्यन्ते। आचार्यव्यासः (१/१४/१५) षोडशसंस्काराणां विवर्णनं कृतवान्। मनुः याज्ञवल्क्यश्च विष्णुधर्मसूत्रे कामपि संख्यां न प्रदत्तवन्तौ प्रत्युत गर्भाधाननिषेकतः श्मशानान्त्येष्टिपर्यन्तं संस्काराणां सङ्केतं कृतवन्तौ। गौतमादिकतिपयधर्मसूत्रेषु अन्त्येष्टिसंस्कारस्य गणना एव न कृता। निबन्धेषु अधिकांशतः षोडशसंस्काराणां संख्या प्रदत्ताऽस्ति। यथा-

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) विष्णुबलिसंस्कारः
(५) जातकर्मसंस्कारः (६) नामकरणसंस्कारः (७) निष्क्रमणसंस्कारः (८) अन्नप्राशनसंस्कारः
(९) चौलसंस्कारः (१०) उपनयनसंस्कारः वेदव्रतचतुष्टयम्- (११) ऋग्वेदव्रतसंस्कारः
(१२) यजुर्वेदव्रतसंस्कारः (१३) सामवेदव्रतसंस्कारः (१४) अथर्ववेदव्रतसंस्कारः
(१५) समावर्तनसंस्कारः (१६) विवाहसंस्कारः

एवं षोडशसंस्काराः प्रदत्ताः सन्ति।[६] तथैव स्मृतिचन्द्रिका-द्वारोद्धृत-जातूकर्ण्यग्रन्थेषु एतेषां षोडशसंस्काराणां वर्णनं विद्यते यथा -

(१) गर्भाधानसंस्कारः (२) पुंसवनसंस्कारः (३) सीमन्तोन्नयनसंस्कारः (४) जातकर्मसंस्कारः
(५) नामकरणसंस्कारः (६) अन्नप्राशनसंस्कारः (७) चौलसंस्कारः (८) मौञ्जीसंस्कारः (उपनयनम्) **व्रतचतुष्टयम् -** (९) ऋग्वेदव्रतसंस्कारः (१०) यजुर्वेदव्रतसंस्कारः
(११) सामवेदव्रतसंस्कारः (१२) अथर्ववेदव्रतसंस्कारः (१३) गोदानसंस्कारः
(१४) समावर्तनसंस्कारः (१५) विवाहसंस्कारः (१६) अन्त्येष्टिसंस्कारः

अत्र व्यासद्वाराप्रदत्तनामावलीतः काचिद् भिन्नता दृश्यते।[७] व्यासोपदिष्टषोडशसंस्काराणां प्रमाणं हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा- मानवस्य प्रतिपदम् अर्थात् सम्पूर्णजीवनं संस्कारयुक्तं भवेत् तदर्थं संस्काराः महत्त्वपूर्णाः वर्तन्ते। एतेषु संस्कारेषु गर्भाधानसंस्कारः मुख्यः, एतत्संस्कारानन्तरमेव अन्येषां संस्काराणां प्रवृत्तिः भवति। मनुस्मृतेः द्वितीयाध्यायस्य षोडशे षडविंशतितमे च श्लोके, याज्ञवल्क्यस्य १/१०/११तमे सूत्रे, विष्णुधर्मसूक्तस्य २/३तमे एवं २७/१तमे सूत्रे निषेकः गर्भाधानसदृश एव मन्यते। शांखायनगृह्यसूत्रे (१/१८/१९तमे), पारस्करगृह्यसूत्रे (१/११तमे) तथा आपस्तम्बगृह्यसूत्रे

---

[४] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१७१

[५] धर्मशास्त्रेतिहासः, अध्यायः ६ पृ.१७७

[६] धर्मशास्त्रेतिहासः, (पी. वी. काणे), पृ.१७८

[७] धर्मशास्त्रेतिहासः, (पी. वी. काणे), षष्ठतमोऽध्यायः, पृ.१७७

(८/१०/११तमे) सूत्रे चतुर्थीकर्मणः चतुर्थीहोमस्य वा क्रिया यथावदेव भवति तथा सर्वत्रगर्भाधानार्थं प्राप्यते।[८] एवं गर्भाधानस्य कृते पृथक्वर्णनं नहि प्राप्यते। किन्तु बौधायनगृह्यसूत्रे (४/६/१तमे), काककगृह्यसूक्ते (३०-८तमे), गौतम (८/१४तमे) एवं याज्ञवल्क्यस्य (१/११तमे) गृह्यसूत्रे गर्भाधानशब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते। वैखानस (३/१०तमस्य) अनुसारेण गर्भाधानस्य संस्कारक्रिया, निषेकेण ऋतुसंगमनस्य मासिकप्रवाहानन्तरविवाहितयुगलस्य संभोगानन्तरं संयोगो भवति। एषा क्रिया गर्भाधानं दृढं करोति।[९] सम्पूर्णमानवजीवनं संस्कारस्य क्षेत्रे अस्ति अतः प्रजननमपि अत्रैव आगच्छति। धर्मसास्त्रानुसारम् अनेन सह अशुचितायाः भावः नास्ति।

अत एव विशेषतः गृह्यसूक्तेषु, स्मृतिग्रन्थेषु गर्भाधानेन एव संस्काराणाम् आरम्भो भवति। एष संस्कारः रात्रौ शुभमुहूर्ते करणीयो भवति। विष्णोः, प्रजापतेः, सरस्वत्याः स्तवनस्यावसरे भोजनस्यापि विधिः दर्शितोऽस्ति। मातुः एवं पितुः उत्तमविचारैः, उभयोः मन्थनेन च तेजस्विपुत्रस्य उत्पत्तिः भवति।[१०] अथर्ववेदस्य पञ्चमकाण्डस्य पञ्चविंशतितमे मन्त्रे प्रदत्तक्रिया संस्कारसम्बन्धिता प्रतीयते। अथर्ववेदस्य अयम् अंशः तृतीयपञ्चममन्त्रतः बृहदारण्यकोपनिषदः (६/४/२१तमे) मन्त्रे उद्धृतोऽस्ति।[११] गर्भाधानसंस्कारे गर्भाधानमुहूर्तस्यापि महत्त्वं विद्यते[१२] यथा त्रिविधं गन्डान्तं, जन्मतारा, मू. भ. अश्वि. रे. ग्रहणदिनं व्यतिपातबैधृतिश्राद्धदिनं दिवा परिघार्द्धम् उत्पातहतभं जन्मराशितोऽष्टमं पापग्रहस्य भवनं भद्रा पर्वदिनं ४/६/९/१४ तिथिषु सन्ध्यायां सू. मं. श. वासरान् रजोदर्शनाच्चतुर्थरात्रिपर्यन्तं न शुभः। उत्तरात्रय मृ. ह. अनु. रो. स्वा. श्र. ध. श. एषु भेषु लग्नात् १/४/५/७/९/१०भवने शुभः। तथैव लग्नात् ३,६,११ पापैश्चोत्तमः। सू. म. बृ. दृष्टे लग्ने विषमराशिनवांशके चन्द्रे शुभः। युग्म (६/८/१०/१२) रात्रौ चोत्तमं गर्भाधानम् चित्रा, पुन, पुष्याश्विनी एतद्भेषु मध्यमः स्यादिति। गर्भाधानमुहूर्तविचारः।[१३] अतः परं पुंसवनसंस्कारः- पुंसवनसंस्कारद्वारा पुत्रोत्पत्तिः भवति यथा संस्कारप्रकाशे उक्तं यत् पुमान् जन्म लभते येन तत् पुंसवनगीरितम्।[१४] पुंसवनशब्दः अथर्ववेदे (६/११/०१ तमे) मन्त्रे आगतो वर्तते। यस्य शाब्दिकार्थं वर्तते पुत्रस्य जन्मप्रदानम्। आश्वालायनगृह्यसूत्रे (१/१३/२/७ तमे) मन्त्रे संस्काराणां वर्णनं एतादृशं कृतं वर्तते यत् गर्भस्य तृतीयमासे तिष्य=पुष्य-नक्षत्रस्य दिवसे गर्भिणीगतपुनर्वसुनक्षत्रे

---

[८] निबन्धदशकम्, (डॉ.रमेशचन्द्रशुक्लः) , पृ.१६

[९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे , पृ.१७८

[१०] निबन्धदशकम्, (डॉ.रमेशचन्द्रशुक्लः) , पृ.१६

[११] हृषीकेशपञ्चाङ्गम् , पृ.५

[१२] संस्कारप्रकाशः

[१३] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे , पृ.१८७ - १८८

[१४] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

उपवासं कृत्वा स्वतः सेमफलस्य रागं कृत्वा सवत्सयुक्तधेनोर्दुग्धे शिम्बिकस्य (सेमफलस्य) खण्डद्वयम् एवं यवस्यैककणं वारत्रयम् गर्भिण्यै दातव्यं भवति। पुरुषः पृच्छति भवती किं पिबति? तदा पत्नी वदेत् पुंसवनं (पुत्रस्योत्पत्तिम्) पिबामि एवं पतिः वारत्रयं एकेन यवफलेन सह दधि सेमफलद्वयं गृहीत्वा क्रियां करोति। संस्काररत्नमालाग्रन्थे पुंसवनसंस्कारस्य कृते होमकर्मणः अपि व्यवस्था कृता वर्तते। पत्युरभावे पत्युरनुजोऽपि एतत्संस्कारं कर्तुं शक्नोति। उपरोक्तसंस्कारः भोजननिर्मिताग्नौ करणीयो भवति।[१५]

पुंसवनसंस्कारस्य मुहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा- गर्भतः, द्वितीये तृतीये वा मासे पुंसवनकर्म विधेयम्। षष्ठे अष्टमे वा मासे मासाधिपतौ सबले सति सीमन्तोन्नयनं प्रशस्तं भवति। नात्र शुक्रेज्ययोमुढत्त्वदोषः सद्वाराः- सू. मं. वृ. एतेषु वारेषु मतान्तरेण ज्ञेन्दुशुक्रवारेषु वा दम्पत्योश्चन्द्रताराशुद्धौ सत्यां पुंसवनसीमन्तसंस्कारौ भवतः। सद्भानि मृ., पुष्य, मूल, श्रवण, पुन, हस्त, रेवती, रो. त्युत्तरा चेतद्भेषु सत्तिथयः प्रतिपदा, द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी, सप्तमी, दशमी, एकादशी, त्रयोदशी चेतेषु तिथिषु शुक्लपक्षे, दशमीं तिथिं यावत् कृष्णे चोत्तमः परन्तु पूर्वाह्ने एव कार्यं नापराह्ने। सल्लग्नम् - संस्कारद्वयं शुभस्याङ्गे पुभांसे च श्रेष्ठं तत्र लग्नात् १-४-५-७-९-१० एषु शुभैः ३,६,११, एषु पापैश्चोत्तमः चन्द्रे १/६/८/१२ वर्जिते श्रेष्ठः ५/८/१२ पाप एकोऽप्यसत् इति।[१६]

अतः परं सीमन्तोन्नयनसंस्कारः- सीमन्तोन्नयनशब्दस्य अर्थः वर्तते। भार्यायाः केशस्य उपरिविभाजनम्। अस्य संस्कारस्य वर्णनम् आश्वलायनः (१/१४/१/९), शांखायनः (१/२२), हिरण्यकेशीयः (२/१), बौधायनः (१/१०), भरद्वाजः (१/२१), गोभिलः (२/७/१-१२), खदिरः (२/२/२४-२८), पारस्करः (१/१५), काठकः (३१/१-४) एवं वैखानसः (३/१२) नामकगृह्यसूत्रेषु प्राप्यते। याज्ञवल्क्यः (१/११) एवं व्यासः (१/१८) अस्य संस्कारस्य केवलसीमन्तमिति संज्ञा प्रदत्ता वर्तते। गोभिलगृह्यसूत्रे (२/७/१) मानवगृह्यसूत्रे (१/१२/०२) एवं काठ्यगृह्यसूत्रे (३१/१) अयम् सीमन्तकरणसंस्कारः कथ्यते।

किन्तु आपस्तम्बगृह्यसूत्रे एवं भरद्वाजगृह्यसूत्रे (१/२१) अस्य पुंसवनसंस्कारात् पूर्वमेव उल्लेखः कृतः। आश्वलायनऋषिमतं वर्तते यद् चतुर्थे मासे सीमन्तोन्नयनसंस्कारः कर्तव्यः एवं क्षयपूर्वकं चन्द्रवारस्य चतुर्दश्यां तिथौ यदा चन्द्रः पुरुषनक्षत्रेण सह भवेत्। अथवा नारायणानुसारं पुल्लिंगनक्षत्रे सीमन्तोन्नयनसंस्कारः करणीयो भवति। आपस्तम्बबौधायनभारद्वाजपारस्कराः स्पष्टं लिखन्ति यद् अयं संस्कारः, सकृदेव प्रथमगर्भाधानस्य काले कर्तव्यो भवति। विष्णुधर्मसूत्रानुसारम् अयं संस्कारः स्त्रीणां

---

[१५] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.१९०

[१६] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

मनोरञ्जनार्थं वर्तते।[१७] सीमन्तोन्नयनमुहूर्तः उपरोक्तपुंसवनमुहूर्तवत् भवति।

जातकर्मसंस्कारः - संस्कारोऽयं प्राचीनः वर्तते। तैत्तरीयसंहिता (२/२/५/३/४) एषु वयं पठामः यदा कस्यचित् पुत्रस्य उत्पत्तिः भवति तदा द्वादशविभिन्नपात्रेषु पक्वरोटिकायाः (पुरोडाशस्य) बलिः वैश्वानराय दातव्यो भवति। सः पुत्रः यस्य कृते एषा इष्टिः भवति स पवित्रः गौरवपूर्णः धनधान्ययुक्तः वीरः एवं पशुयुक्तः भवति।[१८] बृहदारण्यकोपनिषदः (१/५/२) मध्येऽपि अस्य कृत्यस्य कृते संकेतः वर्तते यथा- यदा पुत्रस्य उत्पत्तिः भवति तदा सर्वप्रथमं विमलीकृत्य नवनीतं मुखे दातव्यं भवति। अनन्तरं मातुः स्तनस्य स्पर्शम् अपेक्षते। पारस्करगृह्यसूत्रानुसारं (१/१६) नालच्छेदनात् पूर्वमेव अयं संस्कारः भवति। अयमेव गोभिलस्य (२/७/१७) एवं खदिरस्य (२/२/३२) मध्येऽपि प्राप्यते।[१९]

हृषिकेशपञ्चाङ्गानुसारं जातकर्ममुहूर्तं यथा - प्रतिपदातः सप्तमीपर्यन्तम् एवं दशमीतः त्रयोदशीपर्यन्तम् एतत्तिथिषु व्यतिपातभद्रासंक्रान्तिदोषरहितासु श्रेष्ठम्। तथैव सद्वाराः चन्द्रबुधगुरुशुक्रवारेषु जन्माहात् एकादशं/द्वादशं दिनं यावत् चोत्तमम्। एवं सद्भानि- मृगरेवतीचित्रानुरधात्त्युत्तरारोहिणीपुनर्वसुस्वातिधनिष्ठाश्रवणशतभिषापुष्यहस्तश्विनीषु सत्तनौ चाऽयं श्रेष्ठः।[२०]

नामकरणसंस्कारः - समस्तगृह्यसूत्रेषु सर्वप्रथमनियमः वर्तते यत् पुरुषस्य नाम समाक्षरात्मकम् (२/४) भवेत। एवमेव कन्यायाः विषमाक्षरयुक्तनामानि शुभानि भवन्ति। बृहदारण्यकोपनिषदि आश्वलायनशांखायनकाठकादिमते जन्मदिवसे नामकरणं विधेयम्। शतपथब्राह्मणपतञ्जलिमहाभाष्येऽपि एवमेव चर्चा कृता वर्तते। आपस्तम्बः, बौधायनः, भरद्वाजः पारस्कराचार्यश्च नामकरणस्य कृते दशमदिवसं मन्यन्ते। याज्ञवल्क्यः (१/१२) एकादशे दिवसे नामकरणस्य व्यवस्था प्रदत्ता अस्ति। बौधायनगृह्यसूत्रे (२/१/२३) दशमे द्वादशतमे वा दिवसे तथैव हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे द्वादशे दिने नामकरणं मन्यते।[२१] नामकरणमुहूर्तः हृषिकेशपञ्चाङ्गे यथा - सूतकान्ते नामकरणं कर्तव्यं स्वकुलोचितं बृहस्पतिः। तथैव दिवसे वापि जन्मतो दिवसे शुभे षोडशे विंशतिश्चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात्। नक्षत्राणि यथा- मृगरेवतिचित्रानुराधात्त्युत्तरारोहिणीहस्तपुनर्वसुपुष्याश्विनीअभिजित्स्वातिश्रवणधनिष्ठाशतभिषा- नक्षत्रेषु वाराः चं.बु.-बृ.शु. एषु वारेषु १/२/३/४/५/११/१३ तिथौ भद्रादिरहिते सत्युत्तमः। लग्नम्-

---

[१७] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१९२ - १९३

[१८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[१९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१९६

[२०] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२१] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.२०२

२/५/८/११ एतद्भस्याङ्गेऽष्टमशुद्धौ शुभेलग्ने शुभांशेचोत्तमः। लग्नशुद्धिः- १/४/५/७/९/१०लग्नात् शुभलग्नाद् ३/६/११ पापैश्चोत्तमः। ६/८/१२ लग्नात् सर्वे न शुभाः। चन्द्रताराबले पितृपुत्रयोः दिवापुर्वाह्णे एवं कर्तव्यः। मध्याह्ने मध्यमं तदग्रे न कर्तव्यः। व्यतिपातसंक्रान्तिमाविधृतिग्रहणाहश्राद्धाहपक्षच्छिद्ररिक्तापूर्णाशकुनीकिस्तुघ्नविष्टिकरणादीन् वर्जयित्योक्ततिथ्यादिनामककर्मविहितम्। अथ विहितकालातिक्रमे सतीदं गुरुशुक्रयोरस्तादिदोषरहिते सौम्यायने कार्यम्। नान्यथेति[२२]

निष्क्रमणसंस्कारः - पारस्करगृह्यसूत्रे (१/१७) बहुसंक्षेपेण अस्य वर्णनम् आगच्छति। गोभिले (२/८/१०७) खदिरे (२/३/१५) बौधायनगृह्यसूत्रे (११/०२) मानवगृह्यसूत्रे (१/१९/१६) काठकगृह्यसूत्रे (३७-३८) अस्य वर्णनं प्राप्यते। बहूनां मते अयं जन्मनः चतुर्थे मासे क्रियते। अपरार्ककस्य कथनानुसारं एकपुराणस्य मते अयं जन्मतः द्वादशे दिवसे चतुर्थमासे वा भवितुमर्हति। अस्मिन् पिता सूर्यस्य पूजां करोति। पारस्करगृह्यसूत्रानुसारेण पिता पुत्रं सूर्यं दर्शयति एवं मन्त्रोच्चारणं करोति। बौधायने अष्टाहुतिपरकहोमस्य वर्णनं वर्तते। गोभिलः चन्द्रदर्शनस्यापि प्रसङ्गं चर्चयति । यमः लिखति यत् सूर्यस्य एवं चन्द्रस्य दर्शनं क्रमेण तृतीये चतुर्थे मासे भवति। एवमेव अन्यधर्मशास्त्रकारैः स्वमतं प्रकाशितं कृतम्।[२३]

निष्क्रमणमूहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गानुसारम् - पञ्चाङ्गे अस्य मुहूर्तं प्रदत्तम्। शुभमुहूर्ते चतुर्थमासानन्तरं बालः वहिरागत्य सूर्यचन्द्रयोः दर्शनं करोति। एष एव विधिरत्र वर्तते। अत्र यात्रामूहूर्तं द्रष्टव्यम्। अयं संस्कारः दिवसे एव भवति।

अन्नप्राशनसंस्कारः - गृह्यसूत्रानुसारम् अयं संस्कारः षष्ठे मासे भवति। तावत् शिशुः आहारार्थं मातुः दुग्धमेव पिबति। गोः दुग्धमपि पातुं शक्यते। षण्मासानन्तरं तस्य शिशोः सर्वाङ्गीणविकासार्थं सुन्दरं गुणकारकं भोजनमावश्यकम्। अत्रावसरे पित्रा स्वस्तिवाचनं, गणेशपूजनं, भूर्भुवः स्वः इति मन्त्रस्य उच्चारणं क्रियते। अनन्तरं दधिदुग्धमधुघृतयुक्तं भोजनं शिशवे दातव्यं भवति।

हृषीकेशपञ्चाङ्गे अन्नप्राशनमुहूर्तं यथा - बालकानां षष्ठमासादारभ्य सममासेषु कन्यकानां पञ्चममासादारभ्य विषममासेषु कार्यम्। मासगणनासौरजान्नप्राशनं परमिति ज्ञेयम्। सद्भानि यथा- त्युत्तरा रो.मृ. रे. चि. अनु. ह. पुष्य. अश्विनी. अभि. पुन. श्र. ध. स्वा. श. एषु शुभम्। अथ सप्तसलाकाविद्धं ग्रहणभं त्याज्यम्। तिथयः- द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी, सप्तमी, दशमी, त्रयोदशी, पूर्णिमायां सत्। अन्येषु समः। वाराः - च. बु. बृ. शु. एतत्वारेषु श्रेष्ठः। लग्नादि- २,३,४,५,६,७,१०,११ एषु जन्माङ्गभयोर्मृत्युभस्याङ्कतदंशकञ्चहित्वा प्रशस्तं नान्यलग्ने।

[२२] धर्मशास्त्रेतिहासेः, पृ.२०४ - २०५

[२३] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

चूडाकरणसंस्कारः - सर्वधर्मशास्त्रकारैः अस्य संस्कारस्य वर्णनं कृतं वर्तते। चूडायाः तात्पर्यं वर्तते बालगुच्छः यः मुण्डितशिरसः उपरि स्थाप्यते। इमं शिखामपि कथ्यन्ते। अस्यैव नाम चुडाकरणं चूडाकरणसंस्कारो वा वर्तते यस्मिन् जन्मनः अनन्तरं प्रथमं मुण्डितशिरसः उपरि बालगुच्छः (शिखा) स्थाप्यते।

चूडादेवचौलः निर्मीयते। कारणम् णलयोरभेदः अतः उच्चारणे णः स्थाने लकारोऽपि भवति। संस्कारोऽयं विषमवर्षेषु भवति। संस्कारेऽस्मिन् हवनकर्म, ब्राह्मणभोजनम्, आशीर्वचनग्रहणं दक्षिणादानं चेत्यादीनि कृत्यानि भवन्ति। इदानीं सनातनधर्मावलम्बीनां जनानां लक्षणं वर्तते केवलं शिखाग्रहणम्। ऋषेः देवलस्य वचनं वर्तते यत् यज्ञोपवीतम्, शिखां विना कोऽपि धार्मिकं कृत्यं कर्तुं न शक्नोति। यदि कोऽपि मनुष्यः मूर्खतावशाद् अबोधकारणाद् वा शिखायाः कर्तनं करोति तदा तस्य पापमोचनं तप्तकृच्छप्रायश्चितेन एव भवितुमर्हति।[२४]

चौलमुहूर्तः हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा - वर्षत्रयाद्विषमवर्षेजन्मतः विचैत्रोद्गयने भानौ चोत्तमं मनुमाप्रथमवर्षेऽपि सदुक्तं चौलम्। अत्र सद्नक्षत्राणि यथा ज्ये. मृग. रेव. चित्रा, हताश्विनी पुष्याभिजित्स्वातिपुनर्वसुः श्रवणधनिष्ठाशतभिषा एषु चन्द्रतारानुकूले सति शुभः।

वाराः - च. बु. बृ. शु. एतद्वारेषु भद्रादिदोषरहिते श्रेष्ठम्। सत्तिथयः २,३, ५,६,११,१३ एतस्मिन् तिथौ सिते परन्तु पूर्वाह्णे। शुभलग्ने २,३,४,६,७,९,१२ एतद्भस्य लग्नांशे श्रेष्ठोऽयम्।[२५]

कर्णवेधसंस्कारः - आधुनिककालेऽस्मिन् जन्मतः द्वादशतमे दिवसे अयं संस्कारः भवति। बौधायनगृह्यसूत्रे (१/१२) कर्णवेधः सप्तमे अष्टमे वा मासे कर्तव्यः, किन्तु बृहस्पत्यनुसारं अयं जन्मतः दशमे, द्वादशे, षोडशे वा दिवसे सप्तमे दशमे मासे कर्तव्यो भवति। स्मृतिचन्द्रिकायां बहुसंक्षेपेण इदं लिखितं विद्यते यत् कर्णवेधानन्तरं ब्राह्मणानां कर्तव्यो भवति। आधुनिककाले इदं कार्यं स्वर्णकारः करोति। बालिकायाः कर्णयोः नीचैः सूक्ष्मपदार्थेन (भाषायां तारेण) छिद्रं कृत्वा तस्य गोलाकारबन्धनं क्रियते। बालिकायाः प्रथमं वामकर्णे छिद्रं करणीयं भवति। निरुक्ततः (२/४) ज्ञानं भवति यत् प्राचीनकाले अयं संस्कारः प्रवृत्तः आसीत्।[२६]

हृषीकेशपञ्चाङ्गे कर्णवेधमुहूर्तं यथा - जन्माहात् द्वादशे एवं षोडशे दिवसे तथा षष्ठे, सप्तमे, अष्टमे मासे ततः विषमवर्षे कर्णवेधः शुभः। चैत्रपौषावमाजन्ममासचतुर्थमासस्य रिक्तामासस्यजन्मतारां हित्वा प्रशस्तः कर्णवेधः इति। सत्तिथयः- १/२/३/५/७/१२/१३/१५ एतत्तिथौ सिते कृष्णे च दशमीं

---

[२४] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.२०१

[२५] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२६] धर्मशास्त्रेतिहासः, पी. वी. काणे, पृ.१७१

यावत् शुभः। वाराः- चं. बु. वृ. शु. एतत्वारेषु भद्रादिरहिते सत्युत्तमः। सद्भानि- पुनर्वसु अश्विनीहस्तपुष्याभिजित्मृगचित्रानुराधारेवतीश्रवणवसुभेषु चन्द्रबले सति प्रशस्तः। शुभलग्नम्- २,३,४,७,९,१२, एतद्भस्य लग्नेष्वंशेषु च सत्।

लग्नशुद्धिः - लग्नादष्टमभवनं संशुद्धं लग्नात्- १,३,४,५,७,१०,११ एषु शुभे तथा ३,६,११ एषु पापैश्चौत्तमः लग्नस्थे गुरौ कर्णवेधः शुभावहः।[२७]

अक्षरारम्भः- केषुचित् स्मृतिग्रन्थेषु अस्य वर्णनं नास्ति। केवलम् अपरार्के एवं स्मृतिचन्द्रिकाद्वारोद्धृतमार्कण्डेयपुराणे चोलिल्खितो वर्तते।[२८] यदा बालकस्य शिरः शिक्षां ग्रहितुं योग्यं भवति तदा विद्यारम्भसंस्कारः कर्तव्यो भवति। पुत्रेण सह पिता आचार्यं प्राप्नोति, पिता आचार्यं प्रार्थयति। संस्कारोऽयम् उत्तरायणे भवति। शुद्धो भूत्वा शुभे दिवसे सुगन्धिना युतः भवति। गुरोः गृहे गत्वा अक्षरज्ञानं करोति।[२९]

चौलसंस्कारः - तृतीयवर्षे चौलसंस्कारतः अष्टमवर्षपर्यन्तं बालकानां शिक्षाविषये गृह्यसूत्रं धर्मसूत्रञ्च मौने वर्तेते।

हृषीकेषपञ्चाङ्गे यथाविद्यारम्भमुहूर्तः- उत्तरायणे रवौ पञ्चमेऽब्दे गणेशविष्णुसरस्वतिलक्ष्मीकुलदेवान्नत्वा सविधिं सम्पूज्य च शिशोर्नूतनाक्षरलेखनारम्भः कार्यः। तिथयः-- २,३,५,६,१०,११,१२ तिथिषु दुर्योगादिरहितासु शुभः। वाराः- च. बु. वृ. शु. एषु वारेषु शुक्लपक्षे चाक्षरारम्भः शुभः। नक्षत्र- अश्विन्यार्द्रापुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वाती-अनुराधाश्रवण रे. एषु भेषु शुभः। सा. ल. शु.- २,३,६,९,१२ एतद्भस्याङ्गे तदशें चोत्तमः। अत्राष्टमशुद्धे कुम्भांशकं विनोनमः। खेस्थे जीवे बुधे लग्ने खेटवलाढ्ये श्रेष्ठोऽयम् अक्षरारम्भः।[३०]

व्रतबन्धः - व्रतबन्धः=उपनयनसंस्कारः। उपनयनस्य अर्थो वर्तते सन्निकटानयनम्, अतः उपनयनस्य अर्थः स्पष्टो भवति यत् शिक्षणार्थम् आचार्यस्य पार्श्वे आनयनम्। उपनयनसंस्कारस्य मूलं भारते ईरानदेशे च उपलभ्यते। अयं संस्कारः एवं वर्तते यद् विद्याग्रह्णोत्सुकबालकानाम् आदौ उपनयनसंस्कारो भवति पुनः गायत्रीमन्त्रं गृहीत्वा पश्चाद् विद्याग्रहणं कुर्वन्ति। उपनयनसंस्कारस्य कालः स्मृतिग्रन्थानुसारं गृह्यसूत्रानुसारं च एवमस्ति यद् अष्टवर्षीयब्राह्मणबालकस्य

---

[२७] निबन्धदशकम्, पृ.१७

[२८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[२९] निबन्धदशकम्, पृ.१७

[३०] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

एकादशवर्षीयक्षत्रियबालकस्य द्वादशवर्षीयवैश्यबालकस्य यज्ञोपवीतसंस्कारो भवति। संस्कारम् आचार्यः करोति। ततः बालकः ब्रह्मचारी व्रतस्य ग्रहणं कृत्वा वेदाध्ययनं करोति।[३१]

हृषीकेषपञ्चाङ्गे उपनयनमुहूर्तः - तत्र वृद्धत्वास्तशिशुत्वरहितयोः गुरुशुक्रयोः, उत्तरायणे रवौ मघादिपञ्चमासेषु शुभः। परन्त्वर्केन्दुगुरुशुद्धेषु चैत्रमासे मीनार्के सति ब्राह्मणानां व्रतबन्धः शुभः।

सद्भानि- अश्विनीहस्तपुष्यत्त्युत्तरारोहिणीश्लेशास्वातिपुनर्वसुश्रवणधनिष्ठाशतभिषमूलचित्रा अनुराधापूर्वात्रयरेवत्यार्द्रानक्षत्रेषु वेधरहितेषु शुभः। परन्तु नापराह्णे । तिथयः - २,३,५,१०,११,१२ एतासु शुक्ले २,३,५ तिथिषु कृष्णे चोत्तमः। सद्वाराः - सू. चं. बु. वृ. शु. एतद्वारेषु भद्रारुगवाणादि दोषरहितेषु सत्त्युत्तमः।

लग्नशुद्धिः - त्रिषस्थाः खलाः सर्वे चन्द्रोद्विद्यूनदिकत्रिगः। सौम्याः केन्द्रत्रिकोणस्थाः । भावशुद्धिः - लाभे सर्वे व्रते शुभाः /१/ च. शु. वृ. लग्नेशाः लग्नात् ६/८ न शुभाः। चन्द्रशुक्रौ लग्नात् द्वादशनिन्द्यौ (१/५/८) पापाः न शुभाः ६/८/१२ सौम्यायने शुभाः ३/६/११ पापाः शुभदाः। पूर्णेन्दुः वृषकर्कलग्नेषु श्रेष्ठः, अन्यथा अशुभः। लग्ने अर्कः शुभः चन्द्रांशं विना।[३२]

चतुर्वेदसंस्कारः - गौतमद्वारा (८/१५तमे) वर्णितसंस्कारसंख्यासु चतुर्वेदसंस्कारोऽपि वर्तते। बहवः स्मृतिकाराः षोडशसंस्कारेषु अस्य गणनां न कृतवन्तः। आश्वलायनस्मृतिपद्यानुगुणं चदुर्वेदव्रताः इत्थं वर्तन्ते यथा- (१) महानाम्नव्रतः (२) महाव्रतः (३) ऐतरेयारण्यकः (४) उपनिषद्व्रतः गोदानशंखायगृह्यसूत्रानुसारं पवित्रगायत्रीद्वारादीक्षितानन्तरं चदुर्वेदव्रतानि भवन्ति। अतः उपनयनसंस्कारानन्तरं वेदारम्भसंस्कारः भवति। एतस्मिन् संस्कारे बालकः गुरुकुलं प्राप्नोति तत्र च आचार्यसान्निध्ये वेदारम्भो भवति। ततः पूर्वं गणेशपूजनं, मातृपूजनं श्राद्धादिकर्म च आवश्यकानि भवन्ति। गुरुः लौकिकाग्नेः प्रतिष्ठां करोति ततः शिष्यः अङ्गस्य पश्चिमदिशायाम् उपविश्य आहुतिं दत्त्वा ऋग्वेदादिवेदानामारम्भं करोति।[३३]

अतः विद्यारम्भमुहूर्तः - हृषीकेशपञ्चाङ्गे यथा - आदौ अक्षरग्रहणे दृढसंजाते, सौम्यायने रवौ, आश्विने, कन्यार्के बुधप्राबल्ये च वेदारम्भव्रतं करणीयम्। तत्रादौ सद्वाराः- बु. सू. वृ. शु. एतद्वारेषु शुभः। गणेशं वाग्देवताञ्चाभ्यर्च्य कार्यः। सद्नक्षत्राणि- अश्विनीपुष्यार्दानुराधामृगपुनर्वसुः हस्तचित्रास्वातीश्रवणधनिष्ठामूलपूर्वात्रयं, श्लेषाशतभिषाम्। सत्तिथयः- २,३,५,६,१०,१२ एतत्तिथिषु सिते तथा कृष्णे तिथिपञ्चम्यामपि उत्तमः।

---

[३१] धर्मशास्त्रेतिहास, पृ.२५१

[३२] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

[३३] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.२६१

सांसलग्नम्- २,३,६,९,१२ एतद्भस्याङ्गे शुभः। लग्नादष्टमे सर्वे ग्रहाः नेष्टाः। शुद्धिः- १,२,३,४,५,७,९,१०,११ एषु शुभः। ३,६,११ एषु उत्तमः पापग्रहेषु सत्स्वपि ।[३४]

केशान्तसंस्कारः - अस्मिन् संस्कारे शिरसः तथा शरीरस्य विविधस्थलस्थकेशानाम् कर्तनं भवति। प्रायः स्मृतिकाराः संस्कारोऽयं षोडशवर्षे करणीयः इति सूचयन्ति। मनुस्मृतिः (२/६५) इत्यनुसारेण ब्राह्मणानां षोडशे वर्षे क्षत्रियाणां द्वाविंशे वर्षे, वैश्यानां चतुर्विंशे वर्षे संस्कारोऽयं कर्तव्यः। लघु आश्वलायनस्मृतिः - (१४/१) मतानुसारेण गोदानं षोडशवर्षे विवाहकाले वा कर्तव्यमिति सूचयति अयमेव गोदानसंस्कारः।[३५] हृषीकेषपञ्चाङ्गे केशान्तमुहूर्तः भिन्नो न दत्तः, अतः चौलमुहूर्तव्रतग्रहणं करणीयमिति।

समावर्तनसंस्कारः - यदा गुरुकुलात् ब्रह्मचारी स्वगृहं प्रति आगच्छति तदा अयं संस्कारो भवति। विद्यासम्पन्नब्रह्मचारी सम्यक् स्नानं कृत्वा गृहं प्रति आगच्छति। ततः स्नातकः गुरोः आचार्यस्य च आज्ञया गृहस्थाश्रमं प्रविशति। समावर्तनस्य शाब्दिकार्थो वर्तते गुरुगृहात् स्वगृहागमनमिति।[३६]

विवाहसंस्कारः - संस्कारोऽयं महत्त्वपूर्णसंस्कारः, यज्ञरूपसंस्कारः सामाजिकीक्रिया वा वर्तते एवं नास्ति। अपितु धार्मिकगृहस्थजीवनस्य एका चेतना वर्तते। द्वयोः सम्मेलनेन जीवनस्य गतिर्भवति प्रणयबन्धरुपसंस्कारः दाम्पत्यसूत्रे बध्नाति। अनेन संस्कारेण संसारस्य समाजस्य च स्थितिः भवति। अनेन च द्वितीयाश्रमस्य प्रारम्भो भवति।[३७] मुहूर्तचिन्तामणौ पञ्चाङ्गे च अस्य मुहूर्तस्य प्राप्तिर्भवति।

भारतीयजीवनस्य अन्तिमः संस्कारः अन्त्येष्टिसंस्कारः – अत्र संस्कारेऽस्मिन् दैहिकजीवनं पूर्णं भवति। विविधसंस्कारैः सुसंस्कृतं जीवनं यदा पूर्णं भवति तदा एकेन संस्कारेण अस्य अन्तो भवति। मृत्योरनन्तरं शरीरं श्मशानं गच्छति। अग्निना वैदिकमन्त्रोच्चारणेन च दहनं भवति। एष संस्कारः यज्ञरूपः एकः संस्कारो विद्यते। प्रेतत्त्वनिवृत्त्यर्थं दश दिनानि यावत् नदीतटे उदकदानं पिण्डदानं च भवति। एवं प्रकारेण शास्त्रे गृह्यादिसूत्रेषु स्मृतिग्रन्थेषु च संस्काराः विवर्णिताः सन्ति। संस्काराणां मानवजीवने महन्मूल्यं वर्तते। जन्मतः मृत्युपर्यन्तं संस्काराणां क्रमः मुनिभिः ऋषिभिश्च दर्शितः। एते संस्काराः मुख्यरूपेण धर्मशास्त्रेतिहासनामके ग्रन्थे विशेषतया विवर्णिताः सन्तिः।[३८]

---

[३४] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३५] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३६] निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३७] श्रीमद्भागवतम् / निबन्धदशकम्, पृ.१२

[३८] हृषीकेशपञ्चाङ्गम्, पृ.५

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च।
नामक्रियानिष्क्रमणोऽन्नप्राशनं वचनं क्रिया॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भः क्रियाविधिः।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहे॥
प्रेताग्नि संग्रहश्चेति संस्काराः षोडशैव हि।
भवेतां कर्णवेधानां मन्त्रवर्ज्यं क्रियास्त्रयः॥[३९]

तथैव गृहीतक्रमप्रमाणं यथा -

गर्भाधानमतश्चपुंसवनकं सीमन्तजाताभिषे।
नामाख्यं सहनिष्क्रमेण च तथाऽन्नप्राशनं कर्म च॥
चुडाख्यो व्रतबन्धकोऽप्यथचतुर्वेदव्रतानां पुनः।
केशान्तः सविसर्गकः परिणयः स्यात् षोडशीकर्मणाम्॥[४०]

उपरोक्तसंस्काराणामाधुनिकयुगे महत्त्वम् - संस्कारान्ते क्रियाः सर्वाः योग्यतां चादधानाः अर्थात् संस्कारस्य अन्ते याः क्रियाः सन्ति ताः योग्यतां प्रददति। संस्कारद्वारा नवीनगुणानां प्राप्तिर्भवति। आधुनिकयुगे गर्भाधानोपनयनविवाहसंस्कारान् परित्यज्य अन्ये ये संस्काराः सन्ति, तान् संस्कारान् इदानीं प्रायः जनाः न कुर्वन्ति। ब्राह्मणाः अपि सम्पूर्णसंस्कारान् न कुर्वन्ति तर्हि अन्येषां जनानां का कथा। प्रायः ये द्विजाः संस्कारान् न कुर्वन्ति ते प्रायश्चित्तस्य भागिनः भवन्ति। तेषां दानविधानानि सन्ति तत् प्रायश्चित्तं दानविधानमवश्यमेव व्यवहर्तव्यमिति।[४१] दानं दत्वाऽपि पुनः संस्कारान् कुर्वन्तु यदि संस्काराः निर्धारितकाले न कृताः सन्ति। अतः अवश्यमेव संस्कारैः संस्कृताः भवन्तु।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. धर्मशास्त्रेतिहासः
२. हृषीकेशपञ्चाङ्गम्
३. श्रीमद्भागवतम्
४. निबन्धदशकम्
५. संस्कारप्रकाशः

---

[३९] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०

[४०] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०

[४१] धर्मशास्त्रेतिहासः, पृ.१८०